
Naționalism și patriotism în memorialistica românească din Primul Război Mondial. Două studii de caz: Voicu Nițescu și Elie Bufnea

Dumitru Tucan

Universitatea de Vest din Timișoara
dumitru.tucan@e-uvt.ro

Pentru a cita acest articol: Tucan, D., 2019-2020, „Naționalism și patriotism în memorialistica românească din Primul Război Mondial. Două studii de caz: Voicu Nițescu și Elie Bufnea”. *Romanian Studies Today*. III-IV, p. 69-84.

Nationalism and Patriotism in the Romanian Memoirs of the Great War. Two Case Studies: Voicu Nițescu and Elie Bufnea (Abstract)

This article sets out to examine Elie Bufnea's memoirs (*Crusaders, Tyrants, and Crooks; Cruciati, Tirani și Bandiți* – vol. I, *In the Soviets Russia; În Rusia sovietelor*, vol. II, *In Kolchak's Siberia; „În Siberia lui Kolciak”* – 1931) and Voicu Nițescu's memoirs (*Twenty Months in Russia and Siberia; „Douăzeci de luni în Rusia și Siberia”*, 3 vol.: 1926, 1928, 1932), resulting from their personal experience in revolutionary Russia, plagued by civil war, at the end of WW I. The two Transylvanian authors were involved in the organization of the Romanian Volunteer Corps in Russia, created from ethnic Romanian prisoners from Austria-Hungary. It is true that these memoirs not only document the historical times, but also give voice to the first authentic exploration of the historical trauma in the Romanian space. However, what is perhaps more important is that they both share an 'open' rhetoric that combines a nationalist discourse with critical reflection and an awareness of current social and political tensions. Their rhetorical choice grants more value to their memoirs, i.e. a natural expression of 'patriotic' emotions, experienced in the midst of troubled historical times.

Keywords: Romanian Memoirs of the Great War, experiential narrative, travel literature, historical trauma, early Romanian narratives on the Bolshevik Revolution, nationalism, patriotism, Romanian Volunteer Corps.

Istorie și tragedie

Lucrarea de față își propune să analizeze scrierile memorialistice ale lui Elie Bufnea (*Cruciați, Tirani și Bandiți* – vol. I, *În Rusia sovietelor*, vol. II, *În Siberia lui Kolciak* – 1931) și Voicu Nițescu (*Douăzeci de luni în Rusia și Siberia*, 3 vol., 1926, 1928, 1932), rezultate din experiența acestora în Rusia cuprinsă de război civil la finalul Primului Război Mondial. Într-o altă lucrare¹, care se raporta la aceleași două texte și care le analiza ca scrieri de călătorie, observam faptul că acestea pot fi considerate printre primele manifestări ale unui nou tip de literatură de călătorie, apărută la începutul secolului al XX-lea odată cu primele semne ale unei istorii tragice, aceea în care călătoria devine *experiență a rupturii istorice*. Atât în literatura europeană cât și în cea română, până la începutul secolului al XX-lea, caracterul voluntarist al călătoriei e dominant. Călătoria înseamnă prilej de cunoaștere, de explorare, de îmbogățire a experiențelor personale, iar scrierea despre călătorie înseamnă prilej de reflecție asupra propriei dinamici a experienței, asupra propriei identități sau asupra culturii din care face parte cel care scrie. Secolul al XX-lea aduce, însă, așa cum anticipam mai devreme, ceva nou: *călătoria ca experiență a rupturii istorice, colective sau individuale*. Acest lucru se întâmplă pentru că secolul al XX-lea e, începând cu Primul Război Mondial – prima mare ruptură istorică radicală a epocii moderne –, un secol al violenței și al traumelor individuale sau colective.

Primul Război Mondial este pragul de intrare într-o lume a convulsiei istorice. Este un război care va genera nu numai suferințe nemaiîntâlnite până atunci în istoria europeană, dar va duce și la tragediile viitoare. Dincolo de faptul că-l putem considera drept evenimentul în care își vor găsi rădăcinile manifestările violente radicale ale totalitarismelor primei jumătăți de secol XX, cât și tragediile asociate acestora (Holocaustul și Gulagul), Primul Război Mondial va fi urmat aproape imediat de ceea ce putem numi războaiele de succesiune: Războiul Civil Rus (1918-1921), Războiul Polono-Sovietic (1919-1921), Războiul Româno-Maghiar (13 noiembrie 1918 – 3 august 1919). Toate aceste evenimente vor duce la retrăsări de granițe și la repoziționări ideologice și identitare radicale, care vor genera inevitabile tragedii. *În acest context călătoria devine fugă, luptă pentru supraviețuire, experiență a traumei generate de convulsia istorică, toate acestea trăite individual și / sau colectiv*.

În noiembrie 1917, bolșevicii ruși preiau printr-o lovitură de stat puterea în Rusia, instaurând, în numele unei utopice egalități de clasă, o dictatură feroce. Imediat va izbucni un război civil între aceștia și forțele conservatoare. Două

¹ Dumitru Tucan, „Călătorii în vâltoarea istoriei. Două relatări românești despre revoluția bolșevică și Războiul Civil Rus: Elie Bufnea și Voicu Nițescu”, *Questiones Romanicae*, VII/2019, Szeged, Jatepress, pp. 255-267. O bună parte a perspectivei descriptive din paginile de mai jos asupra celor două scrieri e preluată din această lucrare.

tipuri de violență (una în numele clasei proletare, cealaltă în numele vechii ordini) se vor confrunta între 1918 și 1921, atunci când, în final, bolșevicii vor fi biruitori. Anii Războiului Civil Rus vor fi și anii din care ne vor veni primele semnale discursive ale noii istorii tragice. Sunt primele scrieri care se concentrează pe ruptura istorică și pe experiența traumatică generată de aceasta, scrieri care aparțin unor autori care își publică aproape imediat relatările experiențelor lor. Printre aceștia trebuie amintiți în primul rând Andrei Kalpașnikov, care, în cartea *Am fost prizonierul lui Troțki* din 1920, povestește experiența celor aproape șase luni de încarcerare în fortăreața Sf. Petru și Pavel din Petrograd² și Ludovique Naudeau, care, în *En prison sous la terreur russe* din 1920, relatează experiența primelor luni de război civil în Moscova³. Bineînțeles că există și alte astfel de relatări⁴, dar cele invocate mai sus sunt importante mai ales pentru faptul că sunt publicate în chiar acei ani tulburi, în limbi de circulație internațională (engleză și franceză) și atrag atenția asupra tragediei în desfășurare din Rusia, anticipând în același timp tragediile ulterioare ale Gulagului sovietic⁵. Aceste scrieri, de factură incipient testimonială⁶, vor avea impact informativ, dar mai ales emoțional, și vor reprezenta baza interesului istoric, literar și politic pentru problematizarea politică a evenimentelor din estul european.

Călători români în „haosul” rusesc. Relatările lui Voicu Nițescu și Elie Bufnea

Asemănătoare ca subiect, emoție, informație și relevanță istorică sunt și relatările lui Voicu Nițescu și Elie Bufnea, despre care va fi vorba în continuare. Ele sunt

² Andrew Kalpașnikov, *A Prisoner of Trotsky's*, Garden City, New York, Doubleday – Page & Company, 1920.

³ Ludovic Naudeau, *En prison sous la terreur russe*, Paris, Librairie Hachette, 1920. O primă formă a relatării lui Ludovique Naudeau va fi făcută pentru cititorii din spațiul anglo-saxon, în amplul articol „Five months in Moscow prisons”, publicat în *Current History Magazine of the New York Times*, 1919, octombrie, pp. 127-136 și noiembrie, p. 318-321. L. Naudeau, jurnalist francez în Moscova, este arestat pentru „activitate contrarevoluționară” în iulie 1918. O versiune amplificată a experiențelor sale va fi publicată în volumul menționat mai sus.

⁴ Ca de exemplu cea a lui R. H. Bruce Lockhart, viceconsulul britanic de la Moscova din anul 1918, arestat și el pentru spionaj, *Memoirs of a British Agent*, apărută în 1932 (Putnam, London).

⁵ A se vedea în acest sens Dumitru Tucan, „Evadați din paradis. Istoria relatărilor timpurii despre gulagul sovietic (1920-1950)”, în Andi Mihalache, Adrian Cioflâncă (eds.), *Istoria recentă altfel: perspective culturale*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2013, pp. 61-78.

⁶ Pentru sintagma literatură testimonială și legăturile cu acest tip de scriere, a se vedea Dumitru Tucan, „Memoria traumatică și literatura testimonială”, *Quaestiones Romanicae*, VI, Szeged, Jatepress, 2018, pp. 35-47.

publicate destul de timpuriu, dar, provenind din spațiul românesc, n-au avut același impact și rămân și astăzi relativ necunoscute⁷. Cei doi au fost implicați în organizarea Corpurilor Voluntarilor Români din Rusia, recrutat dintre prizonierii austro-ungari de origine română. Au existat două corpuri ale voluntarilor români din Rusia. Primul dintre ele a fost acela organizat din prizonieri austro-ungari de origine română, începând cu martie 1917, dar a fost dizolvat în ianuarie 1918 în momentul începutului Războiului Civil Rus. Acest prim corp, rezultat al colaborării româno-ruse (țariste) din Primul Război Mondial, avea ca scop suplimentarea numărului de soldați români de pe frontul din țară cu soldați de origine română proveniți din rândurile prizonierilor austro-ungari din Rusia țaristă. După izbucnirea Războiului Civil Rus, autoritățile bolșevice au pus în dificultate recrutarea de către armata română a voluntarilor din rândul prizonierilor, iar autoritățile germane, care ocupau deja regiunile estice ale fostului Imperiu Țarist, nu permiteau deplasarea spre țară a viitorilor soldați. Acesta este motivul pentru care s-a constituit, începând din august 1918, un al doilea Corp al Voluntarilor Români, care a funcționat în Siberia. Scopul inițial al acestui al doilea corp era acela de a recruta cât mai mulți soldați de origine română, care să fie trimiși, prin Vladivostok, pe frontul din vestul Europei. Însă, datorită evoluției conflictului în Europa (în noiembrie 1918, războiul se va sfârși) și din cauza escaladării situației din spațiul rusesc (intensificarea luptelor), acest corp de voluntari, devenit în ianuarie 1919 Legiunea voluntarilor români din Transilvania și Bucovina, va deveni una dintre forțele combatante anti-bolșevice ale Războiului Civil Rus, alături de corpuri naționale poloneze și baltice, dar mai ales alături de Legiunea Cehoslovacă, cea mai importantă forță a conflictului, datorită numărului de combatanți implicați. Odiseea voluntarilor români se va încheia în 1920, odată cu repatrierea tuturor celor scăpați cu viață⁸.

⁷ Trebuie amintite însă aici și alte texte asemănătoare, care ar merita o analiză separată. Un exemplu este relatarea lui Constantin Constante, *Colindând prin Rusia Sovietică. Note și impresii de călătorie (1916-1918)*. Constante relatează călătoria sa și a familiei sale de la Odesa, unde erau refugiați, la Murmansk. Relatarea va fi publicată abia în 2004. Un alt exemplu este acela al scrierii lui Rodion Markovits, *Garnizoana din Siberia*, o versiune ficționalizată a experiențelor de aproape șapte ani ale autorului în Siberia, întâi ca prizonier austro-ungar, iar apoi ca membru al Gărzilor Roșii. *Garnizoana din Siberia* va fi publicată în 1927 în limba maghiară, în revista „Keleti Újság”, iar în volum în 1928.

⁸ Informații găsim la Elie Bufnea, *Voluntarii români în Siberia*, Brașov, Tipografia A. Mureșianu, Branisce & Comp., 1928. A se vedea și Gheorghe Cazacu, „Voluntari români ardeleni din Rusia în timpul Primului Război Mondial”, *Astra Salvensis – revistă de istorie și cultură*, nr. 1/2013, pp. 90-116; Ioana Cazacu, “The Second Corps of Romanian Volunteers in Russia”, *Revista Română pentru Studii Baltice și Nordice*, Vol. 2, Issue 1, 2010, pp. 111-118. Pentru informații despre Legiunea cehoslovacă și Războiul Civil Rus a se vedea Jonathan Smele, *The 'Russian' Civil Wars, 1916-1926: Ten Years That Shook the World*, Oxford University Press, 2016.

*

Elie Bufnea s-a născut în 1897 în Runc, comitatul Turda-Arieș (județul Alba de azi). La începutul Primului Război Mondial se refugiază în România, împreună cu familia poetului Octavian Goga, care-l adăpostea, și se înrolează în armata română. După pacea de la Buftea (7 mai 1918), va merge în Rusia cuprinsă de tumult revoluționar, împreună cu alți voluntari ardeleni și ofițeri români, să participe la organizarea primului Corp de Voluntari. Din cauza înrăutățirii situației în partea vestică a Rusiei europene, va pleca înspre Siberia, acolo unde se va implica în organizarea și în acțiunile celui de-al doilea Corp de Voluntari. Va pleca în 2 august 1918 de la Iași, dar călătoria sa va dura trei ani⁹, până în august 1921, atunci când va părăsi într-un final portul extrem-oriental Vladivostok, cedat în cele din urmă sovieticilor. După sosirea în țară, se va implica activ în popularizarea acțiunilor voluntarilor români prin scrierea unei cărți documentare despre subiect (*Voluntarii români în Siberia*, publicată în 1928), dar mai ales prin publicarea, în 1931, a relatării călătoriei sale în Siberia (*Cruciați, tirani și Bandiți*, 2 volume: I, *În Rusia sovietelor*, II, *În Siberia lui Kolciak*). După Al Doilea Război Mondial și instaurarea regimului comunist în România, va face închisoare politică (1948 – 1955), cel mai probabil din cauza sentimentului antisovietic popularizat de cărțile și intervențiile sale publice din perioada interbelică. Va muri în 26 martie 1987, la venerabilă vârstă de 90 de ani.

Scrierea lui Elie Bufnea poate fi privită din mai multe perspective. Relatarea de călătorie e puternic spectacularizată și beneficiază de o dinamică a aventurosului. Găsim aici răsturnări de situație care dau accente eroice narațiunii, concentrate totuși în direcția „recrutării voluntarilor”. Un alt aspect important este componenta informativă. Bufnea face ordine documentară în haosul politic și militar al războiului civil. Informațiile sunt corecte (istoriografia ulterioară le va confirma), iar judecata autorului e echilibrată, acesta asumându-și rolul de martor cvasi-imparțial al evenimentelor. Memorialistul are o capacitate de obiectivare vizibilă, care se intersectează însă cu emoția generată de scopul *patriotic* important al călătoriei. Căci, în mod firesc, și această dimensiune documentară de natură istorică este concentrată, la rândul său, pe problemele și figurile voluntarilor români, pe suferințele lor. Dincolo de faptul că memorialistul încearcă să dea seama de haosul generator de suferință al acestei istorii ieșite din matcă, în care răul a devenit o banalitate, există, în scrierea lui, această nevoie de afirmare a unui țel național care funcționează ca un reper de reducere a haosului. Un reper care colorează narațiunea, complexă în ceea ce privește aspectele, în jurul unei *emoții patriotice*, care reprezintă reperul cel mai important, elementul de natură teleologică al relatării.

⁹ Reperele aproximative ale călătoriei sale sunt următoarele orașe: Iași, Chișinău, Odesa, Balakov, Khvalinsk, Samara, Kinel, Celiabinsk, Petropavlovsk, Omsk, Nijne-Udinsk, Taișet, Vladivostok.

Voicu Nițescu s-a născut la 12 februarie 1883, în județul Brașov. Face studii de drept la Universitatea din Cluj, între anii 1905 și 1907, fiind și președintele studenților de aici. În această perioadă, devine promotor al ideii naționale, așa cum o dovedesc articolele publicate în diverse reviste ardelenesti ale timpului (*Orizontul* din Cluj, *Tribuna* din Arad). Din cauza activității jurnalistice este condamnat la trei luni și opt zile de închisoare la Seghedin (Szeged) în anul 1908. Printre diversele activități ale sale din perioada de dinaintea Primului Război Mondial se regăsește și aceea de director al *Gazetei Transilvaniei*¹⁰. În anul 1916, se refugiază în România, iar în 1917 pleacă în Rusia pentru a organiza Corpul Voluntarilor Români Transilvăneni și Bucovineni sub egida Comitetului Național Român din Rusia și Siberia, al cărui președinte va deveni în august 1918. Din această poziție se va implica activ în recrutarea voluntarilor români dintre prizonierii austro-ungari din Rusia, vreme de aproape trei ani călătorind de la Iași la Vladivostok și vizitând locurile în care prizonierii și posibiii voluntari se găseau concentrați. Repererele spațiale ale acestei călătorii sunt Iași, Chișinău, Tiraspol, Kiev, Moscova, Voronej, Izovo (regiunea Ekaterinoslav), Slaviansk, Târniș, Saratov, Samara, Simbirsk, Kazan, Penza, Omsk, Vladivostok. Experiența acestei călătorii va fi redată în cele trei volume ale cărții *Douăzeci de luni în Rusia și Siberia*, apărute în 1926 (I), 1928 (II), 1932 (III). După Primul Război Mondial și participarea la Conferința de Pace de la Paris ca delegat al României, se va implica în politică, va fi ales deputat în mai multe legislaturi, între 1928 și 1939 îndeplinind și mai multe funcții ministeriale (secretar de stat la Ministerul Justiției, ministrul Lucrărilor Publice și Comunicațiilor, ministrul Agriculturii și Domeniilor, ministrul Muncii). În 1950, va fi arestat de autoritățile comuniste și trimis la închisoarea din Sighet, unde va și muri în 1954¹¹.

Douăzeci de luni în Rusia și Siberia, scrierea lui Voicu Nițescu, e la fel de plină de detalii documentare, antropologice, experiențiale ca cea a lui Bufnea, dar este mai densă, mai „bine” scrisă, mai autoreflexivă. De exemplu, relatarea de călătorie e mai atentă la peisaj, stilistica descrierii derivă de la o înțelegere estetizantă a acestei modalități discursive. Ce-l diferențiază pe Nițescu de Bufnea e estomparea dimensiunii *aventuroase*. Autorul e mai ales insistent în interesul

¹⁰ Revista, interzisă de autoritățile maghiare în 1916, va fi reluată începând din august 1918 în Siberia (va fi redactată la Celiabinsk și tipărită la tipografia cehă din Ekaterinburg) și difuzată în rândurile voluntarilor români dislocați de-a lungul liniei ferate transiberiene. În contextul nevoii răspândirii ideii naționale, a fost redenumită *Gazeta Transilvaniei și Bucovinei* (cf. Voicu Nițescu, *Douăzeci de luni în Rusia și Siberia* (vol. III, *Anii 1918-1919. În capitala sovietelor. Credințele din Siberia*), București, Tipografiile Române Unite, 1932, p. 165 și urm.; Elie Bufnea, *Cruciați, tirani și Bândiți* (vol. I, *În Rusia sovietelor*), București, Editura Tipografiilor Române Unite, 1931, p. 210 și urm.). Au apărut 6 numere în 1918 și alte 6 în 1919.

¹¹ Pentru informații detaliate a se vedea Lazăr Gruneanțu, Mirel Ionescu, *Contribuția avocaților din Transilvania și Banat la Marea Unire*, Cluj-Napoca, Argonaut, 2018.

său de a înțelege cauzele conflictului revoluționar care a generat haosul politic și social al perioadei războiului civil (coliziunea dintre autoritarismul țarist și violența excluderii practică de acesta și radicalismul revoluționar utopic al unei lumi „noi” create cu forța pe ruinele celei vechi). Dar, în ciuda acestor predispoziții autoreflexive sau documentare, și narațiunea lui Nițescu se concentrează pe scopul principal al călătoriei autorului: recrutarea voluntarilor români, lupta cu autoritățile care ori vor să împiedice recrutarea, ori sunt neputincioase în a oferi ajutor. Și narațiunea lui Voicu Nițescu e plină de *emoție patriotică*.

Naționalism vs. patriotism

Dincolo de faptul că scrierile lor dau glas și unei tentații de a depune mărturie în numele celor care suferă (au suferit) de pe urma rupturii istorice, există la ambii o cale de a ieși din dezordinea generată de istoria care și-a ieșit din matcă: idealul național în slujba căruia își pun energiile. Rămân însă câteva întrebări privitoare la acesta: ce din zbuciumul acestei epoci, capabile să iște maniere radicale de acțiune și discurs, direcționează atitudinea și scriitura celor doi? Care sunt consecințele asumării idealului național și care sunt nuanțele gândirii lor, dacă acestea există? E idealul național capabil să catalizeze viziuni și acțiuni radicale privind relația cu ideea de „națiune”? Sau, mai degrabă, idealul național, asumat și practicat în termenii circumstanțelor rupturii istorice, e elementul care catalizează o atitudine deschisă și constructivă despre identitatea națională și căile practice de afirmare a acesteia? Toate aceste întrebări duc, de fapt, la o discuție despre relația generică *naționalism – patriotism*, relație problematică în istoria recentă, mai ales în perioadele tulburi ale sale. Premisa de la care pornesc este aceea că la cei doi autori putem observa manifestarea unei retorici *deschise*, în care discursivizarea sentimentului național se îmbină cu ceea ce putem numi conștiință critică și încercare de a înțelege tensiunile momentului. Din această îmbinare derivă o semnificație importantă a scrierilor celor doi, aceea a firescului unei „emoții patriotice” trăite în ritmurile unei istorii tulburi și niciodată lăsate să cadă în culorile tari ale atitudinilor extreme.

Și naționalismul și patriotismul sunt concepte care implică identificarea pozitivă, de natură subiectivă, cu „națiunea”¹². Care este însă diferența, dacă există, între cele două? Într-o carte devenită deja clasică pentru teoria politică, Maurizio Viroli¹³ consideră că singura modalitate de a defini cele două concepte

¹² Thomas Blank, Peter Schmidt, «National Identity in a United Germany: Nationalism or Patriotism? An Empirical Test With Representative Data», *Political Psychology*, Vol. 24, No. 2, 2003, p. 290.

¹³ Maurizio Viroli, *For Love of Country. An Essay on Patriotism and Nationalism*, Oxford, Clarendon Press – Oxford University Press, 2003.

este analiza interacțiunii lor cultural-istorice, așa cum se manifestă aceasta în discurs. Acesta este și motivul pentru care politologul de la Princeton face o discuție istorică despre relația patriotism – naționalism pornind de la disocierea dintre *patria* (valorile *cetățenești* derivate din cele republicane romane) și *natio* (valorile etno-culturale, derivate dintr-o viziune spirituală asupra ideii de *popor*). Astfel, din punct de vedere istoric, limbajul patriotismului este anterior limbajului „naționalismului”, măcar pentru simplul fapt că ideea de națiune în termeni etno-culturali e o idee nouă. Istoriceste, patriotismul are în centru ideea de libertate și de responsabilitate civică, în timp ce limbajul naționalismului se concentrează aproape exclusiv asupra dimensiunii organic-vitaliste a ideii de popor și asupra elementelor emblematice ale acestuia: limbă, cultură, unitate, statalitate, monarhie.

Manifestările fondatoare ale limbajului patriotic în cultura occidentală au legătură cu valorile republicane romane. Patriotismul roman arhaic e cea dragoste față de „terra patria” înțeleasă ca „tărâm moștenit de la strămoși”, locuit de spiritul acestora și asociat cu un sentiment al continuității care se manifestă în credință, legi, instituții și zei. Nu întâmplător, trecerea la o formă republicană de organizare statală a făcut posibilă pronunțarea unor „virtuți republicane” și au dus la identificarea „patriei” cu valorile acesteia – *libertatea și binele comun*. În ciuda convulsiilor politice ale Antichității romane, aceste virtuți au rămas să funcționeze ca elemente centrale ale discursului patriotic, chiar și atunci când Republica a încetat *de facto* să existe. Chiar dacă Evul mediu universalizează în termeni creștini valorile „patriei” ca valori ale unei „patrii cerești”, limbajul de coloratură republicană va rămâne să funcționeze ca fond discursiv până în epoca renesanțistă, acolo unde va fi recuperat în contextul interacțiunilor politice, nu de puține ori violente, dintre orașele-stat din peninsula italică¹⁴. De aici, cadrele discursului patriotic (i.e. ideea unor valori comune care prezervă un bine comun) se vor răspândi în întreaga Europă occidentală, unde vor funcționa, subteran, ca element de subminare a valorilor monarhice absolutiste, derivate dintr-o înțelegere mai degrabă feudală a statalității (loialitate față de rege, supunere, datorie etc.). Din când în când, în diversele perioade de criză de până în secolul al XVIII-lea, discursul patriotic se va manifesta public ca element de contestare a acestor valori, fiind identificat cu „dragostea de libertate”¹⁵. Valorile patriotice, în sensul originar al cuvântului, vor deveni din ce în ce mai direct legate de contestările iluministe ale autorității monarhice de tip absolutist, contestări legate și de accelerarea, în secolul al XVIII-lea, a unei tot mai pronunțate culturi a individualului. Valoarea supremă a individualului – libertatea – nu poate fi înțeleasă decât ca element care se manifestă în interiorul unor valori ale binelui comun – lege, egalitate, instituții capabile să ocrotească libertatea individuală. De exemplu, pentru Montesquieu,

¹⁴ *Ibidem*, p. 24.

¹⁵ John Milton de exemplu, cf. M. Viroli, *op. cit.*, p. 53.

virtutea politică supremă este dragostea de patrie, echivalată cu dragostea de egalitate, de lege și de instituții capabile să protejeze individul¹⁶.

Limbajul patriotic de tradiție republicană, revigorat și amplificat în preajma Revoluției franceze, își asumă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, pornind mai ales din spațiul germanic, tonuri etniciste și monarhice și o retorică „excluzivă”. În Europa post-iluministă (în care se accentuează tensiunile și concurența dintre statele europene), asistăm la o „victorie ideologică a limbajului naționalismului, care exilează limbajul patriotismului la marginile gândirii politice”¹⁷ și va duce la suprapunerea celor două concepte¹⁸. Guy Hernet, în cartea *Istoria națiunilor și a naționalismului în Europa*, vedea acest proces ca fiind rezultatul accelerat al căderilor majorității monarhiilor tradiționale europene, care face posibilă înlocuirea unității monarhice, oarecum artificiale, cu un *mit organic al națiunii*, văzut ca principiu unificator¹⁹ și configurat prin intermediul unui corpus de elemente culturale care reconstruiesc o dimensiune spirituală a identității. Acest proces va fi ajutat și de devenirea romantică a culturii europene și de căutarea, la diverse niveluri, a manifestărilor circumstanțiale ale unui „spirit

¹⁶ Montesquieu, *Despre spiritul legilor*, vol. I, București, Editura Științifică, 1970, p. 3: „Ceea ce eu numesc virtute în republică este dragostea de patrie, adică dragostea de egalitate. Aceasta nu este nici virtutea morală, nici virtutea creștinească, ci virtutea politică și ea constituie resortul ce pune în mișcare guvernământul republican, după cum onoarea constituie resortul care pune în mișcare monarhia. Ca atare, am dat numele de virtute politică dragostei de patrie și de egalitate”. Montesquieu face în *Despre spiritul legilor* o legătură directă între virtuțile patriotice republicane romane și nevoia modernă de patriotism și democrație. Interesant este și faptul că articolul din *Encyclopedie (Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers)* despre *Patrie* face apel la patriotismul limbajului republican roman și e congruent până la suprapunere cu viziunea lui Montesquieu: „Telle est la patrie ! l’amour qu’on lui porte conduit à la bonté des mœurs, & la bonté des mœurs conduit à l’amour de la patrie ; cet amour est l’amour des lois & du bonheur de l’état, amour singulièrement affecté aux démocraties ; c’est une vertu politique, par laquelle on renonce à soi-même, en préférant l’intérêt public au sien propre ; c’est un sentiment, & non une suite de connoissance ; le dernier homme de l’état peut avoir ce sentiment comme le chef de la république” (*Encyclopédie...*, 1751, Tome 12, p. 178).

¹⁷ Maurizio Viroli, *For Love of Country...*, p. 161.

¹⁸ De exemplu, acest proces de revigorare a unui vechi „patriotism republican” e înțeles de unii istorici ca o formă de *naționalism voluntar*, care e mai degrabă specific țărilor care-și vor configura instituțiile moderne pornind de la idealurile iluministe (Anglia, Franța, Statele Unite), opus unui *naționalism organicist*, etnonațional, care are la bază mai degrabă un tip de spiritualism mistic și care e specific țărilor din Europa Centrală și de Est (cf. Kohn Hans, *Nationalism. Its Meaning and History*, Malabar – Florida, Robert E. Krieger Publishing Company, 1965).

¹⁹ Guy Hernet, *Istoria națiunilor și a naționalismului în Europa*, Iași, Institutul European, 1998, p. 25.

al lumii” (hegelianul „Weltgeist”). Nu întâmplător, în spațiul germanic, fărâmițat politic, apartenența justificată rațional la valorile cetățenești ale statului ca organism instituțional va fi negată din perspectiva apartenenței la valorile spirituale ale unui „popor”. De la Johann Gottfried Herder pornind, identitatea individuală va fi văzută ca fiind înrădăcinată în valorile unei culturi naționale definite prin limbă, unitate culturală și spirituală și, mai ales, creativitate colectivă, rezultat al unor „energii colective”. Teoria herderiană a „spiritului popoarelor (Volkgeist)” va justifica nu numai o viziune organicist-spirituală despre „națiune”, cultură și identitate, ci și o dezvoltare politică a ideii de stat-națiune, care va duce la configurația geopolitică a unei Europe a statelor naționale, a cărei natură însăși va fi competiția, inclusiv prin manifestarea violenței. Una dintre cauzele Primului Război Mondial va fi și această accelerare a afirmării nu numai culturale și spirituale, ci și politice a națiunii. Nu întâmplător, Primul Război Mondial este și momentul care va duce, prin dispariția Imperiului Austro-Ungar și a Imperiului Țarist, la prăbușirea ultimelor rămășițe ale Europei regilor, care va fi înlocuită în final de o Europă a națiunilor²⁰.

Dacă ar fi să facem o schiță a diferențelor dintre limbajul și atitudinea de coloratură patriotică, pe de-o parte, și limbajul și atitudinea naționalistă, pe de altă parte, aceasta ar deriva din această succintă istorie a dezvoltării celor două fenomene²¹. Dacă ambele limbaje au o natură afirmativă în raport cu ideea de identitate „națională”, patriotismul o justifică rațional din perspectiva valorilor cetățenești ce au în centru individualitatea și nevoile sale de afirmare, în timp ce naționalismul apelează mai degrabă la o justificare de tip irațional, în care națiunea e văzută ca un organism a cărei valoare supremă e colectivitatea. *Discursul naționalist* idealizează națiunea, apelând nu de puține ori la o retorică mitizantă, al cărei rezultat final este proclamarea superiorității acesteia în raport cu celelalte. Afirmarea acestei retorici e de cele mai multe ori instrumentalizată de o autoritate statală autoritaristă (dacă nu chiar totalitară!), care-și asumă în termeni politici congruența cu națiunea și valorile ei, o autoritate pe care discursul naționalist o acceptă necritic și cu care e complice. Autoritarismul și acceptarea lui necondiționată duc la o inevitabilă suprimare a spiritului critic în raport cu afirmarea valorilor naționale și a instrumentelor instituționale asociate (elementele de *establishment* politic și cultural). Naționalismul, de asemenea, subordonează identitatea individuală emoțiilor identitare ale colectivității, afirmate prin simboluri comune, vehiculate obsesiv (embleme „naționale” – mituri identitare „naționale”, istorie „națională”, monumente de cultură „națională”, personalități

²⁰ O imagine panoramică a interacțiunilor dintre Europa regilor și Europa națiunilor găsim în Serge Bernstein, Pierre Milza, *Istoria Europei*, 4 volume, Iași, Institutul European, 1998, mai ales în volumul al IV-lea, care analizează Primul Război Mondial („Marele război”) ca eveniment care „desăvârșește” o Europă a națiunilor.

²¹ A se vedea și Thomas Blank, Peter Schmidt, «National Identity...», 2003.

„naționale” etc.). Iar viziunea organică și unitară asupra corpului națiunii, dublată de ideea superiorității acesteia, implică o viziune negativă asupra alterității, o retorică „excluzivă” și autocontemplatoare.

Spre deosebire de naționalism, *patriotismul* își asumă o conștiință critică în raport cu definirea națiunii, dublată de o viziune critică asupra autorității politice care tinde să-și manifeste monopolul asupra modului de canalizare a energiilor acesteia. Conștiința critică se manifestă mai ales în momentele în care autoritatea politică neagă libertatea și afirmarea identității individuale în interiorul valorilor identitare comune ale națiunii. De aici derivă mai ales afirmarea valorilor democratice ale comunității de cetățeni. Definind deschis apartenența la corpul națiunii, patriotismul are, în același timp, o perspectivă tolerantă în ceea ce privește afirmarea nevoilor identitare ale alterității. Patriotismul manifestă, în cele din urmă, o retorică deschisă, supusă unor mecanisme de autoreglare, derivate, în esență, din manifestările spiritului critic.

Naționalism vs. patriotism la Voicu Nițescu și Elie Bufnea

Scrierile celor doi, descrise aici, au, inevitabil, o puternică natură afirmativă în raport cu ideea de națiune. Acest lucru se vede în faptul că ambii își vor asuma în anii tulburi ai războiului un rol practic în afirmarea năzuințelor statale ale identității românești din Ardeal (i.e. unirea cu România). Ambii se implică activ în război de partea României, prin acțiunea de recrutare a voluntarilor în beneficiul acesteia. Acest tip de acțiune afirmativă e explicabilă și firească. Are în primul rând rădăcini biografice: ambii sunt români ardeleni care contestă în numele drepturilor națiunii române ordinea statală existentă (monarhia austro-ungară, văzută, de exemplu, de E. Bufnea, ca o „patrie mașteră”²²). „Identitatea națională” este elementul definitoriu al acestei contestări²³, iar, de-a lungul textelor celor doi, efortul acțiunilor practice sunt identificate cu nevoile „națiunii”.

Dar dacă cei doi contestă o ordine statală existentă care pare a fi incompatibilă cu afirmarea națiunii (i.e. monarhia austro-ungară), cealaltă autoritate politică diriguitoare este acceptată necritic. La cei doi putem observa o lipsă a întrebărilor care privesc acțiunile statului român în timpul războiului. Lipsa perspectivei critice înseamnă, de fapt, absența referirilor consistente la autoritățile române. În schimb, statalitatea română e sublimată în figura regelui, invocată pe alocuri ca emblemă de natură politică a națiunii. Tonul monarhic al naționalismului de sfârșit de secol XIX reverberează în aceste câteva referințe care au rolul de a impune un simbol incontestabil al națiunii în contextul conflictual al epocii.

²² Bufnea, Elie, *Cruciați, tirani și Bandiți* (vol. I, *În Rusia sovietelor*), p. 10.

²³ *Ibidem*, pp. 9-10.

De asemenea, se poate observa și o oarecare supralicitare a afilierii individului la corpul națiunii. Găsim la cei doi o variantă „figurală” care sublimează în text o viziune asupra relației dintre individ și națiune. Acesta este „voluntarul”, de obicei țăran român, care simte organic legătura cu „corpul națiunii”. În fapt, această viziune organică asupra națiunii, subsumată acțiunii practice a celor doi, se poate vedea doar în această figură a voluntarului:

„Într'unul din aceste spitale sunt martorul unei scene ce nu voi uita niciodată. Un tânăr ca de vreo 25 de ani (Gheorghe Munteanu), palid, cu fața suptă și cu ochii căzuți adânc în orbite și chinuți de friguri, întins pe un pat sărăcăcios și murdar din colțul stâng al unei camere strimte și plină de betegi îmi face semn să mă apropiu. Domnule, începe el, cu voce șoptită, stinsă și întreruptă de lungi popasuri, eu am să mor. Mă gândeam de mult să intru voluntar în armata română, da n'am reușit că sunt beteag de mai bine de un an. Dumneata, dacă vrei să-mi faci un bine și să-mi ușurezi sufletul, scrie-mă voluntar. O să mor mai liniștit așa... Și dacă îi ajunge cândva acasă și-i vedea pe părinții mei să le spui că am murit ca ostaș român... Dacă or afla de asta n'are să le pară așa rău de moartea mea (sic!²⁴).”²⁵

Interesant e faptul că aceste elemente nu acaparează discursul. Elementele de coloratură „naționalistă” ale celor doi ar fi putut deveni dominante mai ales din cauza contextului tensionat al epocii, care ar fi predispus la afirmarea obsesivă a acestor imagini. Naționalismul celor doi este unul „soft” și funcționează ca un fundal de manifestare a unei „emoții patriotice”, capabile să se deschidă și spre alte perspective. Așa cum observam mai sus, ceea ce pare a diferenția în toate studiile cele două concepte (patriotism – naționalism) este deschiderea critică a retoricii patriotice, spre deosebire de retorica „excluzivă” a retoricii naționaliste. În limbajul patriotic, „națiunea nu e idealizată, ci evaluată critic”, observă cercetătorii contemporani ai celor două fenomene²⁶. Sau, de exemplu, din punctul de vedere al lui Adorno, conștiința critică permite evitarea idealizării identității naționale și acceptarea perspectivelor negative asupra acesteia²⁷. Patriotismul, observă și Jürgen Habermas, înseamnă și etalarea unor convingeri „umaniste”, iar proba supremă a acestor convingeri e acceptarea alterității²⁸.

²⁴ Citatele din cele două volume vor fi transcrise ca atare în paginile care urmează.

²⁵ Voicu Nițescu, *Douăzeci de luni în Rusia și Siberia* (vol. II, *Anii 1917-1918. Cyclonul roșu*), Brașov, Tipografia A. Mureșianu, Branisce & Comp, 1928, pp. 298-299.

²⁶ R. T. Schatz, E. Staub, „Manifestations of blind and constructive patriotism: Personality correlates and individual-group relations”, in D. Bar-Tal & E. Staub (eds.), *Patriotism in the lives of individuals and nations*, Chicago, Nelson-Hall, 1997, pp. 229-245.

²⁷ Adorno, T. W., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D. J., & Sanford, R. N., *The authoritarian personality*, New York, Norton, 1950.

²⁸ *Apud* Thomas Blank, Peter Schmidt, «National Identity...», 2003, p. 292.

Deschiderea retoricii e vizibilă la cei doi (dar mai ales la Voicu Nițescu) în heteroimaginile scrierilor lor. Abundența heteroimaginilor e explicabilă: cele două scrieri sunt și cărți de călătorie, iar călătoria înseamnă și interacțiune directă cu manifestările identitare ale alterității²⁹. Pe deasupra, călătoria are loc într-un spațiu vast, plin de tipologii identitare, specific teritoriale (multitudinea de identități ale imensului spațiu rusesc) sau specifice timpului istoric (multitudinea de identități dislocate în acest spațiu de război: refugiați, prizonieri etc.). Inevitabil, perspectiva negativă are considerente predominant politice. Aceasta e rezervată „nemților”, „ungurilor”³⁰ și în general „bolșevicilor” (acuzăți, printre altele, de împiedicare a procesului recrutării). Identitățile pozitive sunt rezervate sârbului, cehului, italianului, adică națiunile din rândurile cărora se recrutează voluntari pentru cauza aliată, asociată scopului practic al celor doi (recrutarea voluntarilor). Există și o identitate interstițială. Aceasta e rezervată rusului: rusul e și mușul și intelectualul, dar și „crasnogvardețul” sau comisarul bolșevic.

O foarte interesantă perspectivă o aduce *imaginea evreului* în contextul generator de antisemitism al epocii. De exemplu, la Elie Bufnea există un antisemitism latent. Acesta face de câteva ori legătura, de cele mai multe ori neexplicită, subliminală, între „bolșevism” și „evreitate”. Memorialistul accentuează în manieră caricaturală identitatea evreiască a activiștilor bolșevici, ca în exemplul următor:

„Tovarășilor, vă prezint pe polițaiul frontului, scumpul tovarăș... Nu-i rețin numele, dar știu că se sfârșește cu ștein, Rubinștein sau Goldștein [...] Fu invitat la masă, dar «polițaiul frontului» refuză și se așază pe pat. Comandantul îi explică cine suntem [...]. Prin acest «Rubinștein» ne privește acum ochiul adevărat al revoluției ruse...”³¹.

Spre deosebire de Elie Bufnea, Voicu Nițescu nu face altceva decât să înregistreze umorile antisemite ale indivizilor / grupurilor întâlnite în călătoria sa:

„Ocările lor [ale călătorilor din trenul Samara - Moscova] cad în același timp și asupra ovreilor, «spionii germanilor și vrăjmașii din naștere a Rusiei!» Și-n pornirea lor înfierbântată ei văd pe Kerenski «circumcis» și pe Cernov și pe toate căpeteniile «democrate, cari s-au lăsat seduse de ideologia vicleană a ovreilor!»” (Nițescu, I, 1926, 274)

Ambii însă se abțin de la a da curs și amploare acestor umori. Ba, mai mult, nuanțează contextul în care sunt posibile aceste stereotipuri asupra alterității

²⁹ Jakub Lipski (ed.), *Travel and Identity. Studies in Literature, Culture, and Language*, Springer, 2018.

³⁰ Pentru cei doi pare că, de exemplu, mai toți prizonierii austro-ungari de etnie germană sau maghiară au simpatii „bolșevice”.

³¹ Elie Bufnea, *Cruciați, tirani și Bandidi* (vol. I, *În Rusia sovietelor*), 1931, pp. 103-104.

evreiești. De exemplu, Voicu Nițescu face în fragmente extinse ale scrierii sale³² o istorie a evreității din teritoriile țariste ca istorie a oprimirii, manifestând și o capacitate explicită de a demonta antisemitismul de coloratură politică, intens vehiculat în epocă:

„Noi însă, cari suntem martorii răsturnărilor bolșevice, nu putem considera poporul ovreiesc, în ansamblul său, sărac și dornic și el ca și poporul rus numai de dreptate și libertate, ca urmărind scopuri pentru care luptă «intelektualii» și semidoctii ovrei bolșevici și socotim ridicol să-i atribuim idei sau ambiții de «dominație universală», ca acelea, pe cari le pot nutri câteva capete dezechilibrate.”³³

Astfel, putem observa faptul că acțiunea practică a celor doi, în slujba națiunii, nu e umbrită de umorile generatoare de intoleranță ale discursului urii, întâlnit la tot pasul în haosul generat de momentul de ruptură istorică. E vizibilă o retorică deschisă manifestată prin nuanțare, explicație contextuală, acceptare a punctului de vedere al celuilalt, predispoziția pentru dialog. Toate acestea dau dovada unei conștiințe critice care nu se lasă pradă prejudecăților și permite afirmarea unor valori umaniste. Dăm un exemplu generat de o comparație pe care o face Voicu Nițescu între „ruși și români”:

„Ordonăți cei dintâi [românii], căci sunt mereu îngrijorați de păstrarea petecului lor de pământ, cei din urmă sunt întruchiparea dezordinei și a anarhiei, căci nu s-au simțit niciodată amenințați în existența lor și nici n-au bănuțit vreodată că Rusia ar putea fi cândva cucerită de cineva. Dar în același timp câte note comune, câte linii identice, cât prisos de simțire, de toleranță, de umanism, de dragoste și însuflețire pentru artă, pentru ideal, pentru desăvârșire e în sufletul acestor popoare... Și câtă primejdie ascunde această reciprocitate de calități!... Închid ochii, căci nu vreau să descifrez enigmatul viitorului.”³⁴

Concluzii

Cele două scrieri descrise mai sus sunt rezultatul unor călătorii „de nevoie” în haosul generat de o ruptură istorică care a avut ca rezultat traume colective și individuale de proporții inimaginabile. Chiar dacă noi știm acum, grație distanței istorice, că traumele Războiului Civil Rus nu vor însemna decât o primă etapă a unei serii de alte traume (i.e. traumele generate de totalitarismul comunist până înspre finalul secolului al XX-lea), cei doi autori reușesc foarte bine să ofere o

³² Nițescu, Voicu, *Douăzeci de luni în Rusia și Siberia* (vol. II, *Anii 1917-1918. Ciclul roșu*), pp. 158-164.

³³ *Ibidem*, p. 163-164.

³⁴ *Ibidem*, p. 195-196.

perspectivă „de aproape” asupra unei lumi în destrămare, o lume a cărei prăbușire va însemna suferință și dezarticulare socio-culturală. Chiar dacă scrierile lor sunt subordonate unui scop mai degrabă precis – recrutarea voluntarilor și participarea practică la efortul de împlinire a idealului național, ele sunt și primele documente din spațiul românesc care descriu o bucătică de la începuturile istoriei traumatice a secolului al XX-lea. Dar dincolo de toate acestea putem observa la cei doi o deschidere critică înspre înțelegerea circumstanțelor istorice care guvernează lumea plină de haos prin care călătoresc, o deschidere critică ce colorează afirmarea idealului național în nuanțele *patriotismului lucid*, care direcționează atât energiile acțiunii practice din timpul războiului, cât și rememorarea acelor întâmplări. Discursul lor pare a fi în totalitate congruent cu discursul românilor ardeleni care la 1 decembrie 1918 proclamau unirea tuturor românilor într-un același stat, dar nu uitau să accentueze nevoia de libertăți civice, pe care să se reîntemeieze statul român, atât de tânăr totuși. Așa cum observa Ioan Stanomir, într-o admirabilă sinteză a unui veac de istorie trăită în ritmurile crizei³⁵, vorbind despre Rezoluția Adunării Naționale de la Alba Iulia, „la 1918 România nu mizează pe revanșă, ci pe îmbrățișarea libertății și a constituționalismului. [...] Alba Iulia este actul de maturitate al unui spirit ce refuză revanșa, închiderea și autocrația”³⁶. Actul de la 1 decembrie 1918 este, potrivit aceluiași autor, lecția de patriotism lucid³⁷ pe care o elită conștientă de provocările viitorului o lasă generațiilor viitoare: credința în valorile identității naționale, calibrată însă de conștiința nevoii de valori civice, al cărei nucleu esențial e libertatea. Aceleași valori animă și scrierile lui Voicu Nițescu și Elie Bufnea, două dintre vocile patriotismului lucid ale începutului de secol XX, ale cărui lecții merită recapitulate și pentru secolul al XXI-lea.

Bibliografie

- T. W. Adorno, E. Frenkel-Brunswik, D. J. Levinson, & R. N. Sanford, *The authoritarian personality*, New York, Norton, 1950.
- Serge Bernstein, Pierre Milza, *Istoria Europei*, 4 volume, Iași, Institutul European, 1998.
- Thomas Blank, Peter Schmidt, «National Identity in a United Germany: Nationalism or Patriotism? An Empirical Test With Representative Data», *Political Psychology*, Vol. 24, No. 2, 2003.
- Elie Bufnea, *Cruciați, tirani și Bandiți* (vol. I, *În Rusia sovietelor*, vol. II, *În Siberia lui Kolciak*), București, Editura Tipografiilor Române Unite, 1931.

³⁵ Ioan Stanomir, *La centenar. Recitind secolul României Mari*, București, Humanitas, 2018.

³⁶ *Ibidem*, pp. 34-35.

³⁷ *Ibidem*, pp. 35-36: „Textul de la Alba Iulia propune, prin laconismul său vibrant, o pedagogie destinată generațiilor viitoare. El este imaginea memorabilă a patriotismului însuși”.

- Elie Bufnea, *Voluntarii români în Siberia*, Braşov, Tipografia A. Mureşianu, Branisce & Comp., 1928.
- Gheorghe Cazacu, „Voluntari români ardeleni din Rusia în timpul Primului Război Mondial”, *Astra Salvensis - revistă de istorie și cultură*, nr. 1/2013, pp. 90-116.
- Ioana Cazacu, „The Second Corps of Romanian Volunteers in Russia”, *Revista Română pentru Studii Baltice și Nordice*, Vol. 2, Issue 1, 2010, pp. 111-118.
- Constantin Constante, *Colindând prin Rusia Sovietică*, Bucureşti, Editura Curtea Veche, 2004.
- Lazăr Gruneanţu, Mirel Ionescu, *Contribuția avocaților din Transilvania și Banat la Marea Unire*, Cluj-Napoca, Argonaut, 2018.
- Guy Hernet, *Istoria natiunilor și a nationalismului în Europa*, Iași, Institutul European, 1998.
- Kohn Hans, *Nationalism. Its Meaning and History*, Malabar – Florida, Robert E. Krieger Publishing Company, 1965.
- Andrew Kalpashnikoff, *A Prisoner of Trotsky's*, Garden City, New York, Doubleday – Page & Company, 1920.
- Jakub Lipski (ed.), *Travel and Identity. Studies in Literature, Culture, and Language*, Springer, 2018.
- R. H. Bruce Lockhart, *Memoirs of a British Agent*, London, Putnam, 1932.
- Montesquieu, *Despre spiritul legilor*, vol. I, Bucureşti, Editura Științifică, 1970.
- Ludovic Naudeau, *En prison sous la terreur russe*, Paris, Librairie Hachette, 1920.
- Voicu Nițescu, *Douăzeci de luni în Rusia și Siberia* (vol. I, *Anul 1917*), Braşov, Tipografia A. Mureşianu, Branisce & Comp, 1926.
- Voicu Nițescu, *Douăzeci de luni în Rusia și Siberia* (vol. II, *Anii 1917-1918. Ciclonul roșu*), Braşov, Tipografia A. Mureşianu, Branisce & Comp., 1928.
- Voicu Nițescu, *Douăzeci de luni în Rusia și Siberia* (vol. III, *Anii 1918-1919. În capitala sovietelor. Credințele din Siberia*), Bucureşti, Tipografiile Române Unite, 1932.
- R. T. Schatz, E. Staub, «Manifestations of blind and constructive patriotism: Personality correlates and individual-group relations», in D. Bar-Tal & E. Staub (eds.), *Patriotism in the lives of individuals and nations*, Chicago, Nelson-Hall, 1997, pp. 229–245.
- Jonathan Smele, *The 'Russian' Civil Wars, 1916-1926: Ten Years That Shook the World*, Oxford University Press, 2016.
- Ioan Stanomir, *La centenar. Recitind secolul României Mari*, Bucureşti, Humanitas, 2018.
- Dumitru Tucan, „Călătorii în vârtoarea istoriei. Două relatări românești despre revoluția bolșevică și Războiul Civil Rus: Elie Bufnea și Voicu Nițescu”, *Questiones Romanicae*, VII/2019, Szeged, Jatepress, pp. 255-267.
- Dumitru Tucan, „Evadați din paradis. Istoria relațiilor timpurii despre gulagul sovietic (1920-1950)”, in Andi Mihalache, Adrian Cioflâncă (eds.), *Istoria recentă altfel: perspective culturale*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2013, pp. 61-78.
- Dumitru Tucan, „Memoria traumatică și literatura testimonială”, *Quaestiones Romanicae*, VI/2018, Szeged, Jatepress, pp. 279-291.
- Maurizio Viroli, *For Love of Country. An Essay on Patriotism and Nationalism*, Oxford, Clarendon Press – Oxford University Press, 2003.